

Господарсько-правова сутність корпоративної соціальної відповідальності

Татьков Б. В.

фізична особа – підприємець
orcid.org/0000-0002-1543-5723
t.advocat@ukr.net

Ключові слова:

господарське право, господарсько-правове регулювання, корпоративна соціальна відповідальність, повноваження, суб'єкти господарювання, учасники господарських відносин.

В юридичній науці залишається невизначеність із головних питань щодо теоретичних засад корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Метою дослідження є виявлення господарсько-правової сутності КСВ та формування пропозицій щодо її визначення з погляду господарсько-правової науки, які можуть бути покладені в основу під час здійснення подальших господарсько-правових досліджень КСВ. Застосовано як основні аналітико-синтетичний, діалектичний, системно-структурний, формально-логічний методи. Проаналізовано питання визначення сутності корпоративної соціальної відповідальності, сформульовано пропозиції щодо її наукового розуміння з погляду господарського права. На основі аналізу норм Конституції України виокремлено два види КСВ: КСВ як моральна відповідальність – відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, яка реалізується в рамках конституційних прав і свобод; КСВ як юридична відповідальність – відповідальність перед законом, який наділяє суб'єктів відносин КСВ правами і обов'язками щодо соціально відповідальної поведінки. По суті, моральна та правова відповідальність взаємопов'язані, правова відповідальність має відповідати нормам моралі, а моральна відповідальність – забезпечуватися нормами права. Досягнення такої взаємодії є метою господарсько-правового регулювання КСВ.

Встановлено, що з господарсько-правового погляду метою КСВ є задоволення суспільно-корисних індивідуальних і колективних, приватних і публічних інтересів господарської організації (корпорації) та інших учасників відносин КСВ. В основі КСВ лежить моральний обов'язок дотримуватися індивідуальних і колективних прав людини або приватних і публічних прав суб'єктів господарювання. Такий моральний обов'язок має місце у будь-якому разі, незалежно від того, чи закріплений він у конкретизованій правовій нормі.

КСВ запропоновано розглядати як право і обов'язок із попередження правопорушень, що полягає в дотриманні прав і свобод суб'єкта господарювання та учасників господарських відносин із ним у процесі реалізації господарської компетенції. По суті це міра легітимної свободи, при цьому право і обов'язок, які розглядаються в господарському праві як дві сторони одного повноваження, є складовою частиною господарської компетенції підприємства.

Обґрунтовано, що за господарсько-правовою сутністю КСВ – це добровільно взятий на себе моральний обов'язок і право з його реалізації, або природне конституційне повноваження реалізовувати конституційні права і свободи і господарську компетенцію для задоволення приватних і публічних інтересів учасників господарських відносин і досягнення спільних суспільно корисних цілей у сфері господарювання.

Essence of corporate social responsibility under commercial law

Tatkov B. V.

Individual Entrepreneur

orcid.org/0000-0002-1543-5723

t.advocat@ukr.net

Key words:

economic law, legal regulation under economic law, corporate social responsibility, powers, business entities, participants in economic relations.

Legal science is uncertain about the main issues of the theoretical framework of corporate social responsibility (CSR). The study aims to identify the legal essence of CSR under commercial law and formulate proposals for its definition from the perspective of commercial law, which can be used as a basis for further research of CSR under commercial law. The analysis and synthesis methods, dialectical approach, structured system analysis, and formal logical method were used as the main methods. The issues of defining the essence of corporate social responsibility have been analyzed, and proposals have been formulated regarding its scientific understanding within commercial law.

The analysis of the norms of the Constitution of Ukraine revealed the following two types of CSR: CSR as moral responsibility – responsibility before God, one's own conscience, previous, current and future generations, which is implemented within the framework of constitutional rights and freedoms; CSR as a legal responsibility – responsibility before the law, which gives the subjects of CSR relations the rights and obligations on socially responsible behavior. Moral and legal responsibility are interconnected, legal responsibility must comply with moral norms, and moral responsibility must be ensured by the norms of law. Achieving such interconnection is the goal of the economic and legal regulation of CSR.

It has been established that from the perspective of commercial law, the purpose of CSR is to satisfy the socially useful individual and collective, private and public interests of an economic organization (corporation) and other participants in CSR relations. CSR is based on a moral duty to respect individual and collective human rights or private and public rights of business entities. Such a moral obligation occurs in any case, regardless of whether it is enshrined in a specific legal norm or not.

It is proposed to consider CSR as a right and obligation to prevent offenses, which consists in observing the rights and freedoms of a business entity and participants in economic relations with it in the process of exercising economic competence. In essence, this is a measure of legitimate freedom, while being the right and obligation, which are considered in economic law as two sides of one authority, which is an integral part of the economic competence of the enterprise.

It has been substantiated that, according to the CSR under commercial law is a voluntarily assumed moral duty and rights to implement it, or a natural constitutional authority to exercise constitutional rights and freedoms and economic competence to satisfy the private and public interests of participants in economic relations and achieve common socially useful goals in the field of management.

Вступ. КСВ – складне явище об'єктивної реальності, яке є об'єктом дослідження різних дисциплін, що в процесі взаємодії збагачують одна одну. Цей процес відображає загальну тенденцію сьогодення щодо міждисциплінарних досліджень. У сфері КСВ міждисциплінарний підхід (Interdisciplinary approach) підкреслює важ-

ливість взаємодії різних галузей науки, внеску, який можуть зробити соціологи, економісти, екологи, правознавці, етологи та інші в розуміння корпоративної поведінки організації. Науковці зазначають, що, незважаючи на те, що в останні десятиліття з'явилися значна кількість організацій, які працюють над поширенням ідеї КСВ,

і низка наукових концепцій, так чи інакше пов'язаних з ідеєю КСВ, неможливо сказати, що є єдине розуміння КСВ.

Існує безліч визначень і обґрунтувань в абсолютно різних галузях знань [1; 2; 3, с. 27 та ін.]. Такий стан справ частково є виправданим, адже кожна дисципліна підходить до вивчення явища КСВ зі своїм інструментарієм та вивчає свій аспект, має власні предмет і метод дослідження. З іншого боку, це засвідчує потребу просування до єдиного розуміння сутності КСВ різними дисциплінами. Важливу роль у цьому процесі відіграє господарське право, яке застосовує при цьому системний, комплексний підхід і має на меті досягнення синергетичного ефекту в науковому пізнанні КСВ. Натомість дослідження поняття КСВ господарсько-правовою наукою так само, як і юридичною наукою взагалі, знаходиться в зародковому стані.

Метою статті є виявлення господарсько-правової сутності КСВ та формування пропозицій щодо її визначення з погляду господарсько-правової науки, які можуть бути покладені в основу під час здійснення подальших господарсько-правових досліджень КСВ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна відповідальність багатоаспектна та багаторівнева. Більшість дослідників КСВ кладуть в основу визначення її поняття вплив рішень і діяльності організацій на суспільство та навколишнє середовище. Натомість варто зазначити, що функція КСВ спрямована на захист не лише суспільства загалом і навколишнього середовища, а й окремого громадянина (громадян) чи груп (колективів). Тому в процесі визначення сутності КСВ не варто упускати з поля зору окремого громадянина або кожен конкретну людину, її потребу самозбереження і відповідний інтерес, що простягається і на нащадків. З огляду на це в питанні КСВ має йтися про конкретизацію впливів на конкретні об'єкти чи конкретних людей, а не лише про загальну спрямованість відносин на загальному рівні.

Заслуговує на увагу визначення спеціалістів, які розглядають КСВ як гарантоване суспільством і державою відношення, яке забезпечує дотримання інтересів і свобод взаємопов'язаних сторін [4, с. 212].

До вивчення КСВ підходять із погляду ділової етики та апелюють не в останню чергу (або перш за все) до цінностей та морально-етичних норм. Привертає особливу увагу визначення Н.В. Демченка, який визначає КСВ як складну систему моральних норм, апелює до моральних засад суспільств, які побудовані на повазі до гідності людини та дотриманні балансу інтересів [5, с. 106].

На гуманності, моральних цінностях та правах людини акцентують численні зарубіжні джерела щодо КСВ. Європейська комісія з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) 2011–2014 звертає особливу увагу на права людини, їх інтеграцію в ключову стратегію. Згідно з її визначенням КСВ – це відповідальність підприємств за свій вплив на суспільство [6].

КСВ є невід'ємним елементом відкритої системи внутрішніх і зовнішніх відносин господарської організації (корпорації), суб'єктами яких виступають люди та їхні колективи. Кожна складна соціальна структура прагне до самозбереження за допомогою упорядкування суспільних відносин, з іншого боку, тяжіє до розпаду. Стабільність забезпечується пошуком золоті середини між хаосом і порядком, інтеграцією і дезінтеграцією тощо. Вважається, що категорії «порядок» і «хаос» є антиподами, однак водночас вони доповнюють один одного, перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Сталий розвиток передбачає збереження динамічної рівноваги між хаосом і порядком, або між порядком і свободою. При цьому і та, і інша категорія має незамінний взаємодоповнюючий характер, і завдання полягає, скажімо, не у викоріненні хаосу та нормативному упорядкуванні всіх господарських відносин, не в повній дерегуляції, а в побудові збалансованих моделей суспільних відносин, у цьому разі моделі КСВ.

Таким чином, КСВ проявляється як суспільні відносини, які складаються на основі морального зобов'язання з реалізації КСВ.

Варто зазначити, що сутність відповідальності людини (так само колективу людей, організації) цікавила видатних філософів ще з античності. Фактично це є питанням відповідальності людини за здійснення вибору між добром і злом, справедливістю і несправедливістю. Наприклад, Платон у своїх працях «Держава», «Законо», «Політика», пов'язуючи сутність відповідальності з ув'язненнями про справедливість, зазначав, що відповідальність має подвійний характер: моральна відповідальність та відповідальність перед законом, котра трансформується у відповідальність за його порушення.

Така класифікація не втрачає своєї актуальності і нині. Так, аналіз норм Конституції України дає змогу виокремити два види КСВ:

1) КСВ як моральна відповідальність – відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, яка реалізується в рамках конституційних прав і свобод;

2) КСВ як юридична відповідальність – відповідальність перед законом, який наділяє суб'єктів відносин КСВ правами і обов'язками щодо соціально відповідальної поведінки.

Моральна відповідальність лежить в основі Конституції України. Це – відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями, зазначена у преамбулі Конституції. Вона реалізується в рамках конституційних свобод.

По суті, моральна та правова відповідальність взаємопов'язані, правова відповідальність має відповідати нормам моралі, а моральна відповідальність забезпечується нормами права. В реальності це лише мета – досягти такої взаємодії.

Моральна відповідальність має добровільний характер, вона впливає з морального зобов'язання з реалізації КСВ, яке від початку не має правового характеру, однак може набути його та трансформуватися у правовідносини.

Окремі автори кладуть в основу визначення поняття КСВ її суспільну корисність. Суспільна корисність як ознака КСВ підкреслюється і в ділових колах. Цей акцент має важливе значення, водночас варто зазначити, що КСВ приносить користь не лише суспільству загалом, а й індивідуальним учасникам відносин КСВ.

З господарсько-правового погляду метою КСВ є задоволення суспільно-корисних індивідуальних і колективних, приватних і публічних інтересів господарської організації (корпорації) та інших учасників відносин КСВ.

Наскільки ефективно задовольняються потреби й інтереси учасників відносин КСВ, залежить від рівня корпоративної культури, який зумовлюється тим, яка концепція КСВ використовується як провідна в тій чи іншій господарській організації: корпоративного егоїзму, розумного корпоративного егоїзму чи корпоративного альтруїзму. При цьому в рамках однієї організації можуть використовуватися одночасно три концепції в різних сегментах суспільних відносин. На першому рівні зміст КСВ становить юридична відповідальність перед законом та за договірними зобов'язаннями. На другому рівні КСВ передбачає процедури узгодження інтересів та досягнення компромісу. На третьому рівні КСВ – це сполучення приватних і публічних інтересів на засадах консенсусу.

КСВ як відповідальність перед законом – це моральна відповідальність, втілена в закон, права і обов'язки суб'єктів відносин КСВ. Таке розуміння КСВ відповідає концепціям корпоративного егоїзму та розумного корпоративного егоїзму. При цьому концепція корпоративного егоїзму реалізується в сегменті, де КСВ розглядається як моральна відповідальність, втілена в конкретних юридичних правах і обов'язках, закріплених у правових нормах. Концепція розумного корпоративного егоїзму передбачає врахування в про-

цесі прийняття рішень прав і свобод, які не конкретизовані в правових нормах, а виявляються самостійно за допомогою застосування принципу розумності і справедливості.

Варто зазначити, що, якщо відповідальність перед законом широко відома як юридична відповідальність, моральна відповідальність і право розглядаються, як правило, як не взаємопов'язані поняття. Натомість це не так, оскільки в основі КСВ лежить моральний обов'язок дотримуватися прав і свобод інших, іншими словами, індивідуальних і колективних прав людини або приватних і публічних прав організацій. При цьому такий моральний обов'язок має місце в будь-якому разі, незалежно від того, чи закріплений він у конкретизованій правовій нормі. Дотримання справедливих вимог моралі є складником соціального і міжнародного порядку, гарантованого Загальною декларацією прав людини (ООН, 1948) (ст.ст. 28, 29).

При цьому правова природа КСВ має подвійний характер. З одного боку, вона передбачає індивідуальну відповідальність кожного за моральність/аморальність своєї поведінки. З іншого боку, це завжди колективна відповідальність, або відповідальність організації загалом (корпорації), на якій фактично відображається поведінка кожного, але і вона як система справляє самостійний вплив на кожного учасника відносин КСВ.

І індивідуальна, і колективна відповідальність має подвійну приватну і публічну природу, яка передбачає сполучення приватних і публічних інтересів.

У соціологічних дослідженнях зазначається, що соціальна відповідальність відіграє в суспільстві регулятивну функцію, оскільки забезпечує таку поведінку членів суспільства, яка відповідає соціальним нормам, традиціям, звичаям, що діють у суспільстві [7, с. 32].

З погляду господарсько-правової проблематики, в якій завжди був присутній соціологічний аспект, розгляд питань КСВ, як і раніше, відбувається крізь призму сполучення приватних і публічних інтересів, що полягає в реалізації таких приватних інтересів, які відповідають одночасно і суспільним інтересам.

На думку Г. Боуена, у книзі «Соціальна відповідальність бізнесмена» соціальна відповідальність визначається як зобов'язання дотримуватися в ухваленні рішень тієї стратегії, яка сумісна з цілями й цінностями суспільства [8].

Суб'єкт господарювання у процесі здійснення господарської діяльності має керуватися не лише власними (приватними) інтересами (отримання прибутку чи іншого приватного позитивного ефекту), а й суспільними інтересами. Адже реалізація суб'єктом господарювання своїх цілей спри-

чиняє певні наслідки для суспільств – позитивні чи негативні.

Саме ці наслідки на сучасному етапі набули такого суспільного значення, яке вимагає впровадження інституту КСВ у структуру господарсько-правового регулювання.

З правового погляду в широкому розумінні фактично йдеться про функціонування в рамках громадянського суспільства інститутів морального права, побудованого на очікуваннях суспільства від суб'єктів суспільних відносин морально відповідальної поведінки, де суб'єкти відповідних відносин беруть на себе цей обов'язок із власної ініціативи і цілком добровільно. Від сторонніх суб'єктів права до них може поступати лише пропозиція (не вимога), і вона не обов'язкова до виконання, не підтримується силою державного примусу, тобто має рекомендований характер. Тоді як у вузькому розумінні йдеться про правову можливість застосування засобів державного регулювання відповідних відносин шляхом законодавчого наділення контрольними повноваженнями інститутів громадянського суспільства та вимоги звіту перед суспільством про соціально-відповідальний характер суб'єктів господарської діяльності.

Дискусійним залишається питання про форми участі держави і законотворчості в цьому процесі. Відповідно до тенденцій сучасного етапу суспільного розвитку варто зазначити, що з правового погляду йдеться про механізми самоспонування і добровільного взяття на себе соціальних зобов'язань у сполученні із засобами державного впливу на відповідні процеси переважно у формі законодавчого запровадження звітності, громадського контролю та державного стимулювання.

З господарсько-правового погляду соціальну відповідальність підприємств пропонується розглядати як право і обов'язок із попередження правопорушень, що полягає в дотриманні прав і свобод інших учасників господарських відносин у процесі реалізації господарської компетенції. По суті – це міра легітимної свободи, при цьому право і обов'язок, які розглядаються в господарському праві як дві сторони одного повноваження, є складовою частиною господарської компетенції підприємства.

Варто наголосити на двосторонній відповідальності держави і суспільства, яка ґрунтується на взаємозалежності держави і суспільства. На нашу думку, збалансовані відносини між державою та громадянським суспільством, їх взаємозалежність і двостороння відповідальність – це і є та золота середина у відносинах держави і суспільства, якої треба досягти. Завдання полягає у формуванні механізмів забезпечення такої

взаємної відповідальності. Сучасна практика, навпаки, свідчить про сформовану фактичну залежність суспільства від держави (її дії або без дії), а сам принцип взаємної відповідальності держави і суспільства якщо і проголошується, то має декларативний характер, не проводиться послідовно в життя. У виправленні такого положення чи не ключове значення має становлення інституту КСВ, а з погляду розвитку права – її господарсько-правове забезпечення.

Це пов'язано з невідповідністю потребам сучасного етапу стану розвитку громадянського суспільства, недостатньою сформованістю його інститутів та інертністю його поведінки. Розвиток громадянського суспільства та налагодження ефективного контролю громадськості за діяльністю держави стало нагальним питанням порядку денного міжнародного рівня з середини ХХ ст. Ця тенденція стала відтворенням нового аспекту в категорії відповідальності – відповідальності особистості не лише за власну поведінку, але і за стан справ у суспільстві загалом. При цьому держава розглядається як один з інститутів громадянського суспільства.

М. Вебер розглядає відповідальність як суб'єктивний конструкт та вважає, що необхідно розглядати історичну зумовленість трансформації відповідальності перед Богом у світську форму відповідальності людини за власні рішення, котрі виправдовуються лише сумлінням [9, с. 230–233].

У цьому процесі, як видається, відбуваються синтез об'єктивної реальності і суб'єктивної волі та формування правових інститутів.

П. Сорокін характеризує соціальну відповідальність як акт «діяння», «послуговий» акт або «подвиг», для якого характерні такі риси: несуперечність переживанням «повинності», через що соціальна відповідальність завжди розглядається як морально-позитивний акт; надлишок «добročинності», пов'язаний із тим, що претендувати на соціально відповідальний акт або ставити його в обов'язки не можна; «добровільність» цього акту [10, с. 234–240].

Добровільний морально-позитивний акт із врахування індивідуальних і колективних прав людини або приватних і публічних інтересів є результатом трансформації передбаченої преамбулою Конституції України відповідальності перед Богом у світську форму відповідальності за власні рішення, передбачену розділом II Конституції «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина».

При цьому моральне зобов'язання діяти в спільних суспільно корисних цілях, а отже, у спільних інтересах, є тим інструментом, який забезпечує сполучення приватних і публічних інтересів суб'єкта господарювання і учасників

відносин із ним у процесі здійснення господарської діяльності.

Висновки. З господарсько-правового погляду КСВ пропонується розглядати як право і обов'язок із попередження правопорушень, що полягає в дотриманні прав і свобод інших учасників господарських відносин у процесі реалізації господарської компетенції.

За господарсько-правовою сутністю КСВ – це добровільно взятий на себе моральний обов'язок і право по його реалізації, або природне консти-

туційне повноваження реалізувати конституційні права і свободи і господарську компетенцію для задоволення приватних і публічних інтересів учасників господарських відносин і досягнення спільних суспільно корисних цілей у сфері господарювання.

Ці висновки можуть бути покладені в основу подальших господарсько-правових досліджень теоретичних засад КСВ та використані на практиці в процесі розроблення правових заходів із реалізації концепції КСВ суб'єктами господарювання.

Література

1. Bryane M. Corporate Social Responsibility in International Development: An Overview and Critique. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*. 2003. Vol. 10. P. 115–128. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/csr.41>
2. Hopkins M. The Planetary Bargain: Corporate Social Responsibility Matters. Earthscan : London. 2003. P. 252.
3. Коваленко Є.В. Організаційно-економічний механізм управління корпоративною соціальною відповідальністю : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03. Суми, 2018. 244 с.
4. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Курс лекций. 2-е изд., доп. Москва : Омега-Л, 2004. 584 с.
5. Демченко Н.В. Конкурентоспроможність підприємства в дзеркалі соціальної відповідальності бізнесу (на прикладі фармацевтичної галузі). Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян : монографія: у 2 т. / за ред. Г.Г. Півника. Д. : Нац. гірн. ун-т, 2014. Т. 1. 629 с.
6. Нова стратегія Європейської комісії з корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) 2011–2014. *Експертно-аналитический портал CSR review*. URL: <http://www.csr-review.net/index/novaya-strategiya-evropeyskoy-komissii-po-korporativnoy-sotsialnoy-otvetstvennosti-kso-2011-2014>
7. Горбова Ю.С. Соціологічний контекст практик корпоративної соціальної відповідальності в Україні : дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04, Львів – Київ, 2017. 202с.
8. Bowen H. Social Responsibility of the Businessman. New York; Harper & Row, 1953. 538 p.
9. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова ; предисл. П.П. Гайденко. Москва : Пресс, 1990. 808 с.
10. Сорокин П.А. Система социологии. Т. 2. Социальная аналитика : Учение о строении сложных социальных агрегатов. Москва : Наука, 1993. 688 с.

References

1. Bryane M. (2003). Corporate Social Responsibility in International Development: An Overview and Critique. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, vol. 10, pp. 115–128. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/csr.41>
2. Hopkins, M. (2003). The Planetary Bargain: Corporate Social Responsibility Matters. Earthscan: London. P. 252.
3. Kovalenko, Ye.V. (2018). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm upravlinnia korporatyvnoiu sotsialnoiu vidpovidalnistiu [Organizational and economic mechanism of corporate social responsibility management]: (PhD Thesis). Sumy. 244 p.
4. Atamanchuk, H.V. (2004). Teoryia gosudarstvennogo upravleniia : Kurs lektsyi [Public Administration Theory: Course of Lectures]. 2nd ed., suppl. Moscow. Omega-L. 584 p. (in Russian)
5. Demchenko, N.V. (2014). Konkurentospromozhnist pidpriemstva v dzerkali sotsialnoi vidpovidalnosti biznesu (na prykladi farmatsevychnoi haluzi) [Enterprise competitiveness in the mirror of business social responsibility (by the example of the pharmaceutical industry)]. *Sotsialna vidpovidalnist vlady, biznesu, hromadian: monohrafiia v 2-kh t.* [Social responsibility of Authorities, Business, Citizens: monograph: in 2 volumes]. Ed. by. H.H. Pivnyk. Dnipropetrovsk : National Mining University. Vol. 1. 629 p. (in Ukrainian)
6. Nova stratehiia Evropeiskoi komicii z korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti (KSV) 2011–2014 [A renewed EU strategy 2011–14 for Corporate Social Responsibility]. *CSR Review expert analytical portal*. URL: <http://www.csr-review.net/index/novaya-strategiya-evropeyskoy-komissii-po-korporativnoy-sotsialnoy-otvetstvennosti-kso-2011-2014>.

7. Horbova, Yu.S. (2017) *Sotsiologichnyi kontekst praktyk korporatyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti v Ukraini* [Sociological context of practices of corporate social responsibility in Ukraine]: (PhD Thesis). Lviv–Kyiv. 202 p.
8. Bowen, H. (1953). *Social Responsibility of the Businessman*. New York; Harper & Row. 538 p.
9. Weber, M. (1990). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected works] / Transl. from German; compiled, general edition and afterword by Yu.N. Davydov; preface by P.P. Gaidenko. Moscow: Press. 808 p.
10. Sorokin, P.A. (1993). *Sistema sotsiologii. T.2. Sotsialnaya analitika: Uchenie o stroenii slozhnykh sotsialnykh agregatov* [Sociology System. Vol. 2. Social Analytics: Doctrine of the Structure of Complex Social Aggregates]. Moscow : Nauka, 688 p. (in Russian).